

ligure, ma italiana e neolatina in generale nei confronti di quell'intuizione, è già sotto gli occhi di tutti: basta ad esempio confrontare la quantità e la qualità dei materiali liguri inseriti in grandi sintesi come il *Lessico Etimologico Italiano* prima e dopo la pubblicazione del *VLSB*, per rendersi conto dei progressi che le conoscenze sul lessico romanzo hanno fatto grazie a quest'opera subito accolta con entusiasmo dai maestri della disciplina: «è impressionante», ha scritto in proposito Max Pfister, «non solo la massa del materiale schedato da Aprosio ma anche la presentazione ordinata cronologicamente, l'esattezza della definizione semantica, la precisione delle fonti citate, che permette un controllo e l'interpretazione etimologica».

Sul campo più ristretto degli studi liguri pesa purtroppo, e non da oggi, un certo disimpegno dei centri di ricerca deputati, che ha radici lontane e che spiega almeno in parte l'interesse tributato al *VLSB* meno in Liguria che altrove. Nondimeno, penso di poter affermare che attraverso l'opera di Aprosio, almeno a livello lessicale, sono andati colmandosi vuoti abissali nelle conoscenze relative a quest'area linguistica, circostanza che consente oggi di annoverarla tra le meglio documentate in ambito romanzo.

Personalmente poi, mi ritengo debitore di Aprosio non solo per la stima e l'affetto che sempre mi dimostrò, incoraggiandomi anche in momenti difficili a proseguire sulla via della ricerca, ma anche per tutto ciò che dal suo lavoro ho desunto durante gli anni della mia attività. Giustamente quindi l'amico Werner Forner ha sottolineato con riferimento al mio dizionario tabarchino, che la più recente lessicografia scientifica di area ligure ha come punto di riferimento il *VLSB* e da esso non può prescindere: ma se ripercorro la maggior parte dei miei contributi successivi alla pubblicazione del *VLSB*, relativi in buona parte a problemi che esulano ampiamente dall'ambito regionale, mi rendo subito conto di quante informazioni e suggestioni provengano dall'opera di Aprosio, e di come la sua stessa attitudine nei confronti della documentazione, la sua attenzione alle varianti, alle localizzazioni, alle datazioni abbiano contribuito a determinare alcuni aspetti del mio metodo di lavoro.

D'altro canto, la disponibilità di un'opera come la sua implica di ritenerla meno un punto di arrivo che una base di partenza, considerando che negli anni che ci separano dalla pubblicazione del *VLSB* molti altri materiali si sono resi disponibili, e che ancor più accessibili si sono rese le tecniche che consentono la raccolta, l'archiviazione e la presentazione dei materiali. Arricchire ulteriormente la parte latina, completare la parte volgare del *VLSB* è una delle sfide che, accanto allo studio e all'analisi dei materiali resi fin qui disponibili, attendono in particolare i ricercatori attivi sull'area ligure: destinata a confermarsi, con ciò, non soltanto uno spazio geografico, linguistico e culturale di assoluto rilievo nel panorama romanzo e mediterraneo, ma anche, a partire dall'esperienza del *VLSB*, un campo per vocazione aperto alle nuove avventure della ricerca.

Fiorenzo TOSO
Università di Sassari

JÜRGEN UNTERMANN
(1928-2013)

El dia 7 de febrer de 2013 va morir Jürgen Untermann, catedràtic emèrit de Lingüística Indo-europea de la Universitat de Colònia i membre corresponent de l'Institut d'Estudis Catalans. Untermann ha estat sens dubte una de les figures cabdals de la indoeuropeística de la segona meitat del segle xx, i un investigador que ha dominat de manera magistral els estudis en dos àmbits de summa importància per al nostre coneixement de la història lingüística d'Europa a l'antiguitat: les llengües itàliques i les llengües preromanes de la Península Ibèrica.

Tal com ell ho explica en primera persona a la breu biografia que, seguint una vella tradició alemanya, encapçala la seva tesi doctoral, Jürgen Untermann va néixer a Rheinfelden el 24 d'octubre de 1928, fill de Gustav, un tècnic químic, i d'Elise. Els seus estudis de secundària es van veure interromputs en ser mobilitzat quan només tenia 16 anys, en els últims mesos de la Segona Guerra Mundial. Un cop acabada la guerra i represos els seus estudis, Jürgen Untermann va entrar a la Universitat de Frankfurt l'any 1948 amb la intenció d'estudiar Filologia Clàssica i Història Antiga. Allà va ser alumne d'Ulrich Schmoll, el gran estudiós de les llengües paleohispàniques.

Després de dos anys, però, canvia de plans i marxa a Tübingen per iniciar la carrera de Teologia. Aquest intent va durar només un semestre: repengué, ara a Tübingen, els estudis clàssics que havia abandonat i esdevingué alumne d'algunes de les figures més representatives de la investigació sobre l'antiguitat grecoromana, com els filòlegs Wolfgang Schadewaldt i Otto Weinreich i l'arqueòleg Bernhard Schweitzer. Emperò, és sobretot qui ocupava aleshores la càtedra de Lingüística Indoeuropea a la Universitat de Tübingen, Hans Krahe (1898-1965), qui es converteix en el seu mestre i qui l'encamina cap als estudis comparatistes. De la importància del mestratge de Krahe dóna compte el fet que, a més de ser el mentor d'Untermann, ho va ser d'una altra figura de primer ordre en la indoeuropeística del segle xx, Helmut Rix, tots dos units per una llarga amistat.

Sota la direcció de Hans Krahe, Jürgen Untermann elabora la seva tesi doctoral, un estudi etimològic del lèxic dels dos monuments més importants de la llengua osca: el *cippus Abellanus* i la *tabula Bantina*, que llegeix l'any 1954. Es va habilitar el 1959 i el 1965 esdevé professor de la Universitat de Colònia, on exercirà el seu mestratge fins a la seva jubilació, el 1993.

La influència de Krahe és evident en els primers treballs dels seus deixebles. Fascinat per identificar en llengües fragmentàries d'Itàlia com el vènet i el messapi les restes esquives de la llengua il·líria i, més tard, per reconèixer en els noms de rius d'arreu del continent les no menys obscures petges d'un nebulós «antic europeu» (*Alteuropäisch*), Krahe encamina els seus alumnes per aquests viarans i així Rix es doctora amb un estudi sobre la hidronímia de la Itàlia antiga; un altre deixeble avantatjat, Carlo de Simone, edita les inscripcions messàpies, i Untermann elabora dos repertoris onomàstics, del messapi (*Die messapische Personennamen*) i del vènet (*Die venetische Personennamen*). Aviat, però, cadascú d'ells seguirà les seves pròpies línies de recerca. En el cas d'Untermann, les llengües del grup oscómbri (que ara anomenen "sabèl·liques") i les llengües de la Hispània antiga seran el seu focus d'atenció, sense oblidar mai el llatí i el grec.

Untermann fou un investigador de propòsits molt ambiciosos que després, gràcies a la seva tenacitat, entusiasme, capacitat de treball, preparació, intel·ligència i saviesa, va poder culminar exitosament. Un d'ells és el seu diccionari etimològic de l'oscómbri (*Etymologisches Wörterbuch des Oskisch-Umbrischen*), publicat l'any 2000 i que és, de fet, la continuació natural de la seva tesi doctoral de quaranta-sis anys enrere. Vaig tenir l'oportunitat de participar durant uns mesos en l'equip d'elaboració de les entrades del diccionari i puc afirmar que, malgrat tractar-se d'un treball en el qual va participar una munió de col·laboradors, cada entrada naixia i acabava amb el segell personal d'Untermann: eren les seves fitxes, amb notes i referències bibliogràfiques, les que es prenen com a un punt de partença, era igualment seu el disseny —ja anticipat a la tesi— que estructurava les entrades, i era Untermann qui afaïçonava definitivament totes i cadascuna de les entrades. Es tracta d'una obra d'un valor immens per als estudiosos de les llengües sabèl·liques i també un model de referència des del punt de vista de la metodologia i de l'organització per a qualsevol empresa similar.

L'altre gran projecte d'Untermann, d'abast fins i tot més ciclopè, són els seus *Monumenta Linguarum Hispanicarum*, dedicats a recollir, en una edició rigorosa i exhaustiva, tota la documentació epigràfica de les diferents llengües de la Hispània preromana. L'interès pel mosaic lingüístic de la Península Ibèrica abans de la romanització, que Untermann heretà d'un altre dels seus mestres, el ja esmentat Ulrich Schmoll, també es remuntava als primers anys de la seva activitat inves-

tigadora: el 1958 havia obtingut una beca per treballar a l'Institut Arqueològic Alemany de Madrid en el projecte d'una reedició totalment actualitzada de la venerable però ja superadíssima obra d'Emil Hübner, *Monumenta linguae Ibericae*, apareguda el 1893. Igualment, els primers fruits d'aquest interès foren molt primerencs, car el 1961 Untermann ja havia publicat *Sprachräume und Sprachbewegungen im vorrömischen Hispanien* i quatre anys després apareixia una altra monografia seva, *Elementos de un atlas antroponímico de la Hispania Antigua*. Així, el que havia estat una tasca originàriament circumscrita a una col·laboració com a becari esdevingué el centre d'atenció més important de la seva llarga carrera acadèmica.

En els quatre volums dels *Monumenta Linguarum Hispanicarum* elaborats per Untermann, les llegendes monetals i les inscripcions ibèriques, celtibèriques i tartèssies són editades després d'una autòpsia sistemàtica de tot el corpus que Untermann va realitzar al llarg dels anys durant les seves innumerables visites a la Península Ibèrica. Untermann sempre va remarcar el rol decisiu de la seva dona, Bertha Untermann, en aquesta tasca: ella el va acompanyar en les seves visites als museus i era qui sovint copiava a mà les inscripcions mentre el marit havia d'estar més pendent de correspondre cortesament a l'hospitalitat del director del museu.

Aquestes dues línies de recerca, centrades en àmbits lingüístics diferents, tenen un punt en comú on la contribució d'Untermann cobra gran rellevància des d'un punt de vista teòric i metodològic: estem, en tots els casos (ibèric, celtibèric, tartessí, osc, umbre...), davant de *Trümmersprachen*, "llengües en estat ruïnós": llengües que, a diferència del llatí o del grec, que coneixem prou bé gràcies a llurs extensos corpus de textos i a les explicacions del propis gramàtics antics, ens han pervingut de manera fragmentària. Llur estat ruïnós no permet abordar-ne l'estudi de la mateixa manera que s'estudien les llengües clàssiques, sinó que exigeix el recurs a eines específiques, com ara l'anàlisi combinatòria, l'atenció al context històric i arqueològic o la tipologia textual, així com un ús molt prudent de la comparació lingüística —sempre que aquesta, òbviament, sigui a l'abast. En aquest sentit, tota l'obra d'Untermann, ja se centri en aquesta o en aquella altra llengua fragmentària, és sempre exemplar, és un model a seguir pels estudiosos d'aquests materials lingüístics. És l'aplicació d'aquesta metodologia específica la que li permeté d'obrir una esclatxa en la impenetrable llengua ibèrica, destriant els possibles noms propis del lèxic comú i identificant diferents tipus de sufixos, com va palesar en el seu treball «La gramática de los plomos ibéricos» i en moltes altres obres. I és la que fa que el diccionari etimològic de l'oscumbre pugui haver resultat decebedor per als qui hi cercaven solucions definitives i hi han trobat una prudència molt més aconsellable científicament.

Una evocació de Jürgen Untermann no podria ser completa si ens limitéssim a recordar la seva fecunda obra i no rememoréssim quina mena de mestre i de persona fou. D'una humilitat i una generositat infinites, tingué la rara virtut de ser tan admirat pel seu caràcter i el seu tarannà com per la seva vàlua com a científic. Sempre prest a acollir els col·legues i molt particularment els joves investigadors que acudien a Colònia en pelegrinatge, molts vàrem poder gaudir de la seva saviesa a les aules, de la seva sol·licita atenció a la nostra recerca i de la seva gratíssima companyia a taula. L'eclosió dels estudis sobre les llengües preromanes de la Península Ibèrica o el conreu de la recerca sobre les llengües antigues d'Itàlia, abans quasi inexistent, que ha viscut l'Estat Espanyol en els últims anys no s'entén sense el magisteri de Jürgen Untermann. Així, va dirigir les tesis d'Isabel Panosa sobre l'escriptura ibèrica al nord-est peninsular, la d'Alberto Quintanilla sobre la fonètica de l'ibèric o la de Carlos Búa sobre la teonímia lusitano-gallega, i el seu magisteri fou decisiu per a les tesis i la posterior trajectòria investigadora de Jaime Siles, Javier Velaza, Carlos García Castillero o l'autor d'aquesta remembrança.

Amb una agredolça sensació d'enyorança i hilaritat recordo ara el seu sentit de l'humor, la seva agudesia i la seva capacitat de fer broma de si mateix, com quan em va dir per telèfon, la primera vegada que jo havia de viatjar a Colònia per trobar-me amb ell, que vindria a buscar-me a

l'aeroport i que no em costaria gens reconèixer-lo perquè era «vell, calb i força lleig». O com s'adelità convertint en divertida anècdota el que havia estat una desagradable experiència: havia vingut a Barcelona per participar en un tribunal de tesi doctoral i uns lladres li van obrir el cotxe i l'hi van buidar tot, deixant al maleter només l'exemplar de la tesi. Llavors li va dir al doctorand: «això és la prova definitiva que la seva tesi no té cap valor».

Ignasi-Xavier ADIEGO
Universitat de Barcelona

PETER THOMAS RICKETTS
(1933-2013)

Son muchas y bien autorizadas las voces¹ que han hecho los debidos honores al profesor Peter Thomas Ricketts, romanista británico, profesor emérito de la Universidad de Londres, profesor honorario del Departamento de Francés de la Universidad de Birmingham y presidente fundador de *l'Association Internationale d'Études Occitanes*, asociación creada en Lieja en 1981, y cuya presidencia ocupó durante tres mandatos (1981-1990). El profesor Ricketts falleció, en Birmingham, el 7 de mayo de 2013. Su desaparición nos cogió a todos por sorpresa y fue un duro golpe, habida cuenta no sólo de la personalidad generosa y luchadora de este gran ser humano, sino también de su energía vital contagiosa y de su intenso amor al trabajo, del que disfrutó hasta el final de su vida, hasta el punto de que la víspera de su fallecimiento se encontraba trabajando en la traducción al francés de *Los Trovadores* del también tristemente fallecido Martín de Riquer. La estela científica de Peter Ricketts contó afortunadamente, y pocos días antes de su final, con el bien merecido reconocimiento de *l'Académie de Jeux Floraux*, que le otorgó el título de *Maître ès Jeux*.

En el año 2010 la prensa francesa se hacía eco de su nombramiento de *Doctor Honoris Causa* por parte de la Universidad de Toulouse-Le Mirail, con el siguiente titular: «Le maître de l'occitan médiéval est anglais».² Al ser preguntado por su vinculación con la medievalística occitana, él mismo afirmaba que fue su trabajo como asistente de Lengua inglesa en el *Lycée des Garçons* de la ciudad de Nîmes el que le permitió entrar en contacto, en primer lugar, con la lengua occitana. Posteriormente, al regresar a la Universidad de Birmingham, donde realizaba la licenciatura de francés, descubrió el mundo de los trovadores de la mano de John Hathaway. Después, al finalizar su licenciatura, ocupó el puesto de lector de inglés en la Universidad de Montpellier, y fue entonces cuando, tras entrar en contacto con el gran romanista Charles Camproux, concibió su proyecto de tesis doctoral sobre *Guilhem de Montanhagol*. Corrían por entonces los años 60.³ A partir de 1961, y tras realizar su servicio militar en Gran Bretaña, como *Sgt. Instructor*, en la *Royal Army Educational Corps*, obtuvo el puesto de *Lecturer* y luego el de *Assistant Professor*, en el Departamento de Francés, Victoria College, de la Universidad de Toronto (1961-1964). Desde entonces su carrera fue fulgurante: durante 1964-1967 fue *Lecturer in Romance Philology* en la Universidad de Bir-

1. D. Billy, *Revue des langues romanes*, CXVII/2 (2013); F.R.P. Akehurst & W. Pfeffer, *Tenso*, 29 (2014), p. 231-233 (avec Bibliographie, p. 234-244); W. Meliga, *Revue de linguistique romane*, 78 (2014); p. 303-306; S. Thiolier-Méjean, *La France latine*, 157 (2013), p. 111-114; Alexander Ibarz, *Tonos Digital, Revista de Estudios Filológicos*, 25, julio, 2013, http://www.um.es/tonosdigital/znum25/secciones/perfiles-peter_ricketts_version_latina_y_espanola.htm Puede consultarse asimismo la web de la Universidad de Birmingham: <http://www.birmingham.ac.uk/staff/profiles/french/ricketts-peter.aspx>

2. <http://www.ladepeche.fr/article/2010/06/28/863449-le-maitre-de-l-occitan-medieval-est-anglais.html>

3. *Les poésies de Guilhem de Montanhagol, troubadour provençal du XIIIe siècle* (Studies and Texts, 9), Toronto: Pontifical Institute of Mediaeval Studies, 1964, pp. 175.